

ОПАНУВАННЯ ПОНЯТЬ З ТЕОРІЇ ЛІТЕРАТУРИ ШЛЯХОМ МІЖПРЕДМЕТНОЇ ВЗАЄМОДІЇ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Головченко Н.І.

Україна, м. Київ, Інститут педагогіки НАПН України

Метою шкільного вивчення української літератури, як зазначається в чинній програмі, є «формування гуманістичного світогляду старшокласників, долучення їх засобами художньої літератури до загальнолюдських і національних цінностей; виховання національно свідомих громадян України; естетичний розвиток учнів, підвищення їх загального культурного рівня та розширення культурно-пізнавальних інтересів; сприяння всебічному розвитку школярів, їх духовному збагаченню, активному становленню й самореалізації в сучасному світі». [1]

Важливою складовою процесу формування компетентного учня-читача є свідоме засвоєння учнями літературознавчих категорій. Якість цієї діяльності обумовлена, зокрема, і рівнем професійної компетентності педагогів, які мають на достатньому рівні пояснити значення класичних та новітніх теоретичних понять.

Відомості з теорії літератури (ТЛ) про художні стилі, роди, види, жанри, засоби художнього зображення, необхідні для компетентного аналізу художнього твору, учні мають поетапно опановувати протягом усіх років вивчення літератури в школі. І хоча укладачі програми твердять, що «відомості з теорії літератури (ТЛ) про художні засоби, жанри, літературознавчі поняття тощо, необхідні під час розгляду художнього твору, учні мають засвоїти лише на початковому, доступному рівні» [1], – робота щодо опанування ключових понять з теорії літератури має вестися систематично та у взаємозв'язках насамперед із вивченням зарубіжної літератури. Адже літературознавча термінологія – це свого роду абетка, якою можна послуговуватися під час

вивчення не лише художніх текстів української чи зарубіжної літератури, а й з метою тлумачення творів різних видів мистецтв. Наприклад, поняття «художній стиль» (бароко, романтизм, реалізм, модернізм, авангардизм, імпресіонізм тощо), «жанр», «образ», «вічний образ», «символ», «художня деталь», «антитеза», «алюзія» та ін. можуть застосовуватися і для характеристики музичних та малярських творів, театральних постановок чи кінофільмів. Тобто, опанування мистецької абетки – понять з теорії літератури – сприяє формуванню однієї з ключових компетентностей – «обізнаності та самовираженню у сфері культури» [1]. До того ж, програмою передбачено, що «у старшій школі навчання української літератури відбувається у форматі загального мистецького контексту (МК)». [1] А методистами Яценко Т., Тригуб І. розроблено програму спецкурсу для учнів 10–11 класів «Шедеври модернізму: вивчення української і зарубіжної літератури у мистецькому контексті», яку схвалено для використання в закладах загальної середньої освіти (лист ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти» МОН України від 27.06.2018 р. № 22.1/12-Г-444). [2]

У старшій школі програмою передбачено не лише засвоєння, а й практичне застосування набутих знань, зокрема: уміння зіставляти специфіку розкриття певної теми (образу) в різних видах мистецтва; читати літературні твори, використовувати досвід взаємодії з творами мистецтва в життєвих ситуаціях; створювати тексти, висловлюючи власні ідеї, спираючись на досвід і почуття та використовуючи відповідні зображувально-виражальні засоби та ін. [1]

Розглянемо, які теоретичні поняття передбачено до вивчення у програмах з української [1] та зарубіжної літератури [3] в 11 класі ліцею.

Українська література: *«Розстріляне відродження». Авангард, футуризм, урбанізм. Вітаїстичність, експресіонізм (повторення), кларнетизм. Поглиблення поняття про ліричного героя. Філософічність, сонет. Художній час і простір, умовність зображення. Урбаністичний роман. Усмішка. Сатирична комедія. Міфологізм, асоціативність. Поема в прозі. Пригодницький роман. Кіноповість, публіцистичність. Новела (поглиблено).*

Віршові розміри (повторення). Балада (повторення). Художня деталь (поглиблено). Роман у віршах. Екзистенційні ідеї в художньому творі. Постмодернізм; література елітарна, масова.

Зарубіжна література: *Діалог культур. Поглиблення поняття про художній переклад. Трагедія. Поглиблення поняття про художній образ. Модернізм, «роман у романі», гротеск, сатира. Вірш, поема, авангардизм, символізм, футуризм, акмеїзм, ліричний герой (героїня). Антиутопія, конфлікт, сатира, соціальна фантастика. Епічний театр, підтекст, мотив, композиція. Притча, «магічний реалізм», підтекст, індивідуальний стиль письменника, національний колорит. «Театр абсурду», постмодернізм, інтертекстуальність, «магічний реалізм». Поглиблення понять про класичну і масову літературу, популярні жанри сучасної літератури.*

Отож, в 11 кл на уроках української літератури передбачено вивчення, повторення та поглиблення знань про 31 літературознавчий термін, а на уроках зарубіжної літератури – 36.

Підходи до укладання навчальних програм різні. Уроки української літератури в 11 кл розпочинаються темою: «Вступ. «Розстріляне відродження». Українська література ХХ ст. як новий етап в історії національної культури. Суспільно-історичні умови розвитку, основні стильові напрями (модернізм, соцреалізм, постмодернізм)» (2 год) [1]. Вивчення зарубіжної літератури в 11 кл розпочинається з морально-етичних сентенцій: «Вступ. Література. Мораль. Людяність (1 год.). Виклики сучасного світу. Значення літератури та культури для збереження миру й духовності...» [3] А наступні уроки обумовлені ретроспективним підходом: «Золоті сторінки далеких епох (3 год.) Німеччина. Німецьке Просвітництво та його вплив на розвиток Європи. Йоганн Вольфганг Гете (1749 – 1832). «Фауст» (I частина), останній монолог Фауста (II частина)...» [3] І лише згодом розпочинається вивчення теми, актуальної на уроках української літератури: «Модернізм (6 год). Модерністська проза початку ХХ ст. (загальна характеристика)...» [3] Зустрічаються також різні

формулювання одного й того ж поняття, наприклад: «авангард» [1] та «авангардизм» [3].

Попри таку концептуальну розбалансованість, у переліку понять з теорії літератури укладачами програм передбачено терміни, під час вивчення яких учитель української літератури може спиратися на досвід учнів, набутий ними на уроках зарубіжної літератури. І навпаки. Наприклад, актуалізувати поняття «роман» (*урбаністичний роман, пригодницький роман, роман у віршах* [1]; *«роман у романі»* [3]); «модернізм» і його стильові течії (*авангард, футуризм, урбанізм, експресіонізм* [1]; *авангардизм, символізм, футуризм, акмеїзм, «театр абсурду», «магічний реалізм», епічний театр* [3]); засоби художньої виразності (*кларнетизм, художня деталь* [1]; *гротеск, сатира, інтертекстуальність* [3]); жанри (*сонет, усмішка, сатирична комедія, поема в прозі, кіноповість, новела (поглиблено), балада (повторення)* [1]; *трагедія, антиутопія, притча* [3]); поняття «постмодернізму» як стану культури та категорій «література елітарна, масова» [1]; «поглиблення понять про класичну і масову літературу, популярні жанри сучасної літератури» [3].

Поняття «література модернізму» варто розглядати у світовому контексті, це допоможе увиразнити, зокрема, хронотоп цього процесу: у зарубіжній літературі модерністське мистецтво відбулося переважно на межі 19 і 20 ст., у деяких національних культурах, у тому числі і в українській, – на початку 20 ст. Національна своєрідність української літератури по-різному проступала на етапі раннього модернізму (новоромантизму, імпресіонізму, символізму), авангардизму (футуризму, сюрреалізму, експресіонізму) та зрілого модернізму («поток свідомості», «театр абсурду», інтелектуальної прози тощо). Наприклад, «кларнетизм», «вітаїстичність як наскрізна оптимістична тональність, життєствердна настроєвість» [1] символістської поезії П. Тичини (зб. «Соняшні кларнети») дисонують із настроями меланхолії, туги, зневіри віршів ранніх французьких поетів-символістів Ш. Бодлера, П. Верлена, А. Рембо. Елементи компаративного аналізу як виду міжпредметної взаємодії щодо символістської поезії дадуть змогу учням увиразнити окремі аспекти теми

«символізм». А порівняння головних рис модернізму зі стильовими константами реалізму допоможе узагальнити, підсумувати та закріпити набуті знання [див. 4, с. 111–112].

Так само під час розгляду поняття «*поема в прозі*» (щодо твору Осипа Турянського «Поза межами болю», 11 кл) варто актуалізувати знання про «вірш прозою» (щодо психологічної новели «Intermezzo» з жанровими ознаками «поезії у прозі», 10 кл [1] та щодо жанрових пріоритетів представників раннього модернізму у французькій літературі 2-ї половини 19 ст. Ш. Бодлера, А. Рембо [3]). Узагальнити та підсумувати знання про поему (поезію) у прозі допоможе перегляд фрагменту відео кліпу про жанр вірша у прозі в сучасній українській літературі [5]. Застосування цифрових технологій для опанування складних понять із теорії жанрів та теорії віршування допоможе учням сприйняти та зрозуміти їх.

Також під час розгляду теми «постмодернізм» важливо фахово і виважено, у взаємозв'язках із зарубіжною літературою, коментувати це явище як «стан культури», своєрідний декаданс 2-ї половини 20 ст., а не як «художній стиль». І тлумачити поняття «інтертекстуальність» як спосіб зображення, що унеможливорює абсолютну оригінальність цієї культури, але дає змогу своєрідної авторської інтерпретації класичних жанрів, сюжетів чи образів. Категорії «хаосмосу» як концепцію світу в культурі постмодернізму, «симулякра» як вторинного образу, «скриптора» як поняття, протилежного поняттю «автор», «іронії» як провідного патосу цієї літератури, жанрові пріоритети як «гібридизацію, мутацію, синтез родів, жанрів літератури і науки, історії, філософії, літературознавства, масового та елітарного мистецтва» [6, с. 21], поетику гри, карнавалізації, колажу, еkleктики тощо, підсилення ролі читача як активного співтворця тексту та ін. тлумачити крізь призму текстів і Милорада Павича, і Юрія Андруховича, і Оксани Забужко.

Багато можливостей для міжпредметних зв'язків надає вивчення категорій «*Література елітарна, вишукана, високохудожня. Література масова, популярна (її інтенсивний розвиток)*» [1] та «*Поглиблення понять про*

класичну і масову літературу, популярні жанри сучасної літератури» [3]. Тут учителі літератури мають виявити фахову компетентність і пояснити терміни, які ще не включені до шкільної «абетки» з теорії літератури, але яскраво виявляються в сучасному динамічному літературному процесі, наприклад: «фентезі», «*non-fiction*», «*постпостмодернізм*»

Так, щодо книг у жанрі *фентезі*, які є дуже популярними у молоді, учням можна озвучити дві-три інтерпретації терміну з довідкових джерел і запропонувати їм напрацювати, спираючись на власний досвід читання, свій варіант визначення терміну. При цьому доречно наголосити, що учні мають спростити наукові формулювання так, щоб вони легко сприймалися школярами, а також спробувати виявити своєрідність фентезі українських авторів. До прикладу, у трактуванні Ю. Коваліва, фентезі – це «жанровий різновид фантастики, в якому використовуються ірраціональні мотиви чарівництва, магії, рицарського епосу, поєднані з реалістичною нарацією..., змальовуються віртуальні світи із середньовічними реаліями, нетехнічною психологією» [7, с. 529]. В. Єшкілев пояснює його як «літературний жанр деміургійного дискурсу. Термін “фентезі” виник як опозиція до терміна “наукова фантастика” для означення деміургійних (фантастичних) літературних творів, не заангажованих до передбачень наукового і технічного прогресу, дія яких відбувається у персональних світах, декорованих здебільшого в стилі готичного роману») [8, с. 14].

Щодо літератури *non-fiction* як різновиду літератури, що створюється на межі художності і документальності, та її основних жанрів (літопису, щоденника, автобіографії, біографії, мемуарів, сповіді, листів тощо) учні спільно з учителем можуть підготувати і представити виставку книг, що репрезентують імена і твори авторів сучасної української та зарубіжної літератури.

Категорія «*постпостмодернізму*» як культурна тенденція сучасності активно досліджується науковцями різних галузей знань. Учитель літератури, в рамках фахової компетенції, теж має ознайомитися із цим поняттям, щоб не

бути заскоченим зненацька сучасними учнями покоління Z – дітьми цифрової епохи. Адже суть поняття «*постпостмодернізм*» («диджи / дігі -модернізм», «цифромодернізм», «метамодернізм», «псевдомодернізм») багато в чому пов'язана із цифровим суспільством, а саме: створенням потужної *інтерактивної віртуальної реальності*; домінуванням *технообразів* (образів, створених не автором у ТЕКСТІ, а автором і його спільнотою в Instagram / Facebook / YouTube тощо, тобто – інтерактивними засобами комунікації в МЕРЕЖІ); *глокалізацією* [акцентуванням / збереженням соціальної (а не індивідуальної) унікальності, ідентичності групи, народу чи окремої країни в рамках глобального соціального простору]; *транссентиментальністю* – домінуванням у цій культурі щирості, вічних цінностей; ностальгією за справжньою красою, подоланням постмодерної іронії. Як твердять науковці, тенденції цифромодернізму сприятимуть формуванню нового великого стилю, що орієнтуватиметься на варіанти неокласики [9].

Таким чином, в умовах динамічного цифрового суспільства успішне формування компетентного учня-читача шляхом опанування теоретичних понять на уроках української літератури обумовлено добором доцільних та актуальних літературознавчих термінів, застосуванням доречних видів і форм занять, міжпредметною взаємодією, що сприяє формуванню цілісної картини світу, а також неперервною самоосвітою педагогів.

Література:

1. УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. 10–11 класи (рівень стандарту). URL: <https://bit.ly/3bwV7Iy>
2. Яценко Т. О., Тригуб І. А. Шедеври модернізму: вивчення української і зарубіжної літератури у мистецькому контексті. Програма спеціального курсу. 10–11 класів. К. : 2018. 49 с. URL: <https://bit.ly/2VUVXbl>
3. ЗАРУБІЖНА ЛІТЕРАТУРА. Програма для 10–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання (рівень стандарту). URL: <https://bit.ly/3eOnt2V>
4. Головченко Н. І. Література модернізму: художній стиль, методика вивчення. Навчальний посібник / Н. І. Головченко. К. : Освіта України, 2011. 236 с.
5. Ніна Головченко про вірші прозою у творчості Бориса Гуменюка («Соняхи»). 21.04.2020. URL: <https://bit.ly/3bz4IUj>
6. Головченко Н. І. Постмодернізм як універсальна матриця сучасної літератури // Українська література в загальноосвітній школі. 2010. № 11. с. 17–21.

7. Літературознавча енциклопедія: У двох томах. Т.2 / Авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. К: ВЦ «Академія», 2007. 624 с.
8. ПЛЕРОМА 3'98. Повернення деміургів: Мала українська енциклопедія актуальної літератури. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1998. 288 с.
9. Олег Митрошенков. Что придет на смену постмодернизму? 15.02.2016. URL: <http://metamodernizm.ru/chto-pridet-na-smenu-postmodernizmu/>